

पारिभाषिक शब्दमा अन्तर्निहित विशेषताहरू

मीरा प्रधान, पिएच. डी.

उप प्राध्यापक

नेपाली तथा आमसञ्चार विभाग

जनमैत्री बहुमुखी क्याम्पस, कुलेश्वर, काठमाडौं

Email: pradhanmps@gmail.com

सार

ज्ञान विज्ञानका विभिन्न क्षेत्रमा विशिष्ट अर्थमा प्रयोग हुने र परिभाषा दिनुपर्ने खालका शब्दलाई पारिभाषिक शब्द भनिन्छ। यस्ता शब्दहरूले सम्बन्धित विषय क्षेत्रमा सधैं एउटै, स्पष्ट र निश्चित अर्थ बुझाउने गर्दछन्, अर्थात् सन्दर्भअनुसार यिनको अर्थमा परिवर्तन हुँदैन। त्यस्ता शब्दहरू विज्ञान प्रविधिका विषयसँग सम्बद्ध हुँदा तिनलाई प्राविधिक शब्दका नामले पनि चिनिन्छ। नेपाली भाषामा सामान्य वा साधारण अर्थ लिएर सामान्य बोलीचालीको भाषामा र विशिष्ट वा साङ्केतिक अर्थ लिएर ज्ञान विज्ञानका विभिन्न क्षेत्रमा कतिपय शब्दहरू प्रयोग भइरहेको पाइन्छ, तर ती शब्दले बुझाउने सामान्य अर्थ र पारिभाषिक अर्थमा धेरै भिन्नता रहेको हुन्छ। यसैगरी एउटै पारिभाषिक शब्द पनि विषय क्षेत्रका आधारमा विशिष्ट र भिन्न अर्थ लिएर प्रयोग भइरहेका छन्। प्रस्तुत लेखमा सामान्य बोलीचालीमा प्रयोग हुने शब्दहरू र विभिन्न विषय क्षेत्रमा विशिष्ट अर्थ लिएर प्रयोग हुने शब्दहरूमा रहेको अन्तरलाई केलाउँदै पारिभाषिक शब्दको अर्थ स्पष्ट गरिएको छ। वर्तमान समयमा विभिन्न क्षेत्रमा प्रचलनमा रहेका नेपाली पारिभाषिक शब्दहरूको अवस्थालाई सामान्य चर्चा गर्नुका साथै पारिभाषिक शब्दहरूको आवश्यकता एवम् महत्त्व दर्साइएको छ। अन्त्यमा ज्ञान विज्ञानका विभिन्न क्षेत्रहरूमा प्रयोग गरिएका पारिभाषिक शब्दहरू र तिनका अर्थलाई आधार मानेर पारिभाषिक शब्दको विशेषताहरू प्रस्तुत गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी : पारिभाषिक शब्द, प्राविधिक शब्द, सामान्य शब्द, आगन्तुक शब्द, विशिष्ट अर्थ।

विषय प्रवेश

वर्तमान समयमा दिनप्रतिदिन ज्ञान विज्ञानका क्षेत्रहरूको विस्तार द्रुत गतिले भइरहेको छ। विषयवस्तुको गहनता, व्यापकता र जटिलताको बारेमा जानकारी दिन सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यले हरेक क्षेत्रमा पारिभाषिक शब्दहरू प्रशस्त प्रयोग भएको पाइन्छ। पारिभाषिक शब्दले विशिष्ट अर्थ प्रदान गर्दछन्। यी शब्दहरूको सन्दर्भगत अर्थ बुझ्न शब्दलाई परिभाषित गर्नु पर्ने हुन्छ। सामान्य शब्दको अर्थ र आशय वक्ता, लेखक वा प्रयोगकर्ताको वैयक्तिक अभिप्रायसँग सम्बन्धित हुन्छ। यसैले यस्ता शब्दहरूले प्रसङ्गअनुसार अभिधा, लक्षणा

र व्यञ्जना अर्थ वहन गर्न सक्दछन्। अर्को शब्दमा भन्दा सामान्य शब्दको अर्थ प्रयोगकर्ताको निजी आशय वा अभिप्रायमा भर पर्ने भएकाले अनिश्चित तथा विविध प्रकारको हुने देखिन्छ तर पारिभाषिक शब्दको सन्दर्भमा यस प्रकारको अवस्था रहदैन। कुनै मान्यता वा सिद्धान्तको आधारमा विस्तृत अर्थलाई प्रतिनिधित्व गर्ने किसिमका प्रतिनिधिमूलक शब्दहरू नै पारिभाषिक शब्द हुन्। यस्ता शब्दहरू सङ्क्षिप्त र स्पष्ट हुन्छन् तथा निश्चित प्रसङ्गमा निर्धारित भाव, वस्तु र अवधारणा बुझाउन सक्षम हुन्छन्।

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत लेखको उद्देश्य ज्ञान विज्ञानका विभिन्न क्षेत्रमा विशिष्ट अर्थ लिएर प्रयोग हुने पारिभाषिक/प्राविधिक शब्दको अर्थ स्पष्ट गरी यस्ता शब्दका लागि आवश्यक हुने विशेषताहरू पहिल्याउनु रहेको छ।

अध्ययनको विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत लेख निगमनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिमा आधारित छ। पुस्तकालयीय अध्ययन प्रक्रियाबाट सामग्री सङ्कलन गरी तयार गरिएको यस लेखमा पारिभाषिक शब्दावलीसँग सम्बन्धित विभिन्न सामग्रीलाई उपयोग गरिएको छ। पारिभाषिक शब्दमा हुनुपर्ने विशेषताहरू पहिल्याउन खोजिएको यस लेखमा पारिभाषिक शब्दको अर्थ, विभिन्न क्षेत्रमा प्रचलनमा रहेका नेपाली पारिभाषिक शब्दहरूको अवस्था, भाषामा यस्ता शब्दहरूको आवश्यकता एवम् महत्त्व दर्साउँदै ज्ञान विज्ञानका विभिन्न क्षेत्रहरूमा प्रयोग गरिएका पारिभाषिक शब्दहरू र तिनका अर्थलाई आधार मानेर पारिभाषिक शब्दका विशेषताहरू प्रस्तुत गरिएको छ।

पारिभाषिक शब्दको अर्थ

नेपाली भाषामा पारिभाषिक र प्राविधिक शब्द लगभग समानार्थी शब्दका रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ। अङ्ग्रेजी भाषाको 'टेक्निकल टर्मिनोलोजी' को नेपाली रूपान्तरण गर्ने क्रममा पारिभाषिक र प्राविधिक शब्दावली दुबै प्रकारका शब्द हुने गरेकाले यी दुई शब्दहरू प्रायः समानार्थी शब्दका रूपमा प्रयोग हुन पुगेका छन्। ज्ञान विज्ञान तथा प्राविधिका क्षेत्रमा यस्ता पारिभाषिक/प्राविधिक शब्दहरू प्रशस्त प्रयोग गरिएको पाइन्छ। नेपाली भाषा तथा व्याकरणका क्षेत्रमा सबैभन्दा पहिले बालकृष्ण पोखरेलले आफ्नो राष्ट्रभाषा (२०२२) नामक पुस्तकमा पारिभाषिक शब्दलाई परिभाषित गर्दै यस्ता शब्दहरूको सूची प्रस्तुत गरेका छन्। उनले दैनिक व्यवहारमा प्रयोग हुने तर वैज्ञानिक ढङ्गले केलाईकुलाई गर्नुपर्ने विशेषता भएका शब्दलाई पारिभाषिक शब्द (२०२२: ११६) भनेका छन्। उक्त कृतिमा पारिभाषिक र प्राविधिक शब्दहरूलाई पर्यायवाची शब्दको रूपमा लिएको देखिन्छ। पारिभाषिक शब्दहरूले कुनै विषयमाथि विशेष प्रभाव र प्रभुत्व जमाएका हुन्छन्। यस्ता शब्दहरूले साहित्य, शिक्षा, कानून, प्रशासन, राजनीति, उद्योग, विज्ञान, प्राविधि, व्यवसाय, वाणिज्य, धर्म, संस्कृति, पुरातत्त्व, भाषा, व्याकरण, मनोविज्ञान आदि विषयलाई परिभाषित गर्दै आफ्नो विशिष्टताको अभिव्यञ्जना गरेका हुन्छन् (चापागाई, २०३२: ६१)। प्राविधिक र पारिभाषिक शब्दलाई पर्यायवाची शब्दका रूपमा मानेर ज्ञान, विज्ञान, कला, व्यवसाय आदि विशेष क्षेत्रमा विशिष्ट अर्थमा प्रयुक्त हुने शब्द (शर्मा, २०३६: २४३) का रूपमा पनि परिभाषित गरिएको पाइन्छ। अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन (२०४६)

मा कुनै मान्यता वा सिद्धान्तका आधारमा विस्तृत अर्थलाई प्रतिनिधित्व गर्ने किसिमको प्रतिनिधि शब्दलाई नै पारिभाषिक शब्द (दाहाल र अन्य: २४३) भनिएको छ। कुनै खास प्रयोग क्षेत्रसँग सम्बन्धित र भाषाद्वारा निश्चित अर्थबोध हुने शब्द पारिभाषिक/प्राविधिक शब्द (पराजुली, २०४७: ११५) हुन्। नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०४०) मा पारिभाषिक शब्दको अर्थ “साङ्केतिक रूपले विशेष अर्थ बुझाउने, प्राविधिक अर्थमा प्रयोग हुने (शब्द), खासखास क्षेत्रमा चल्ने तथा विशिष्ट अर्थमा प्रयोग हुने र परिभाषा दिनुपर्ने खालका शब्द” भनेर दिइएको छ। त्यस्तै त्यस्ता शब्दहरूको सँगालोलाई पारिभाषिक शब्दावली भनिएको छ।

सामान्यतः पारिभाषिक शब्दको सम्बन्ध परिभाषासँग र प्राविधिक शब्दको सम्बन्ध प्रविधिसँग रहेको देखिन्छ। यस आधारमा पारिभाषिक शब्द भन्नाले कुनै कुरालाई परिभाषित गर्ने किसिमको शब्द बुझिन्छ भने प्राविधिक शब्दहरू ज्ञान, विज्ञान तथा प्रविधिसँग सम्बन्धित हुन्छन्। यसरी ‘पारिभाषिक’ र ‘प्राविधिक’ शब्द व्युत्पत्ति र अर्थका दृष्टिले भिन्न भएर पनि नेपालीमा लगभग समानार्थी रूपमा वैकल्पिक किसिमले प्रयोग हुँदै आएको पाइन्छ। वास्तवमा प्राविधिक शब्दहरूले विभिन्न क्षेत्रको प्राविधिकतालाई प्रकट गर्ने भएकाले पनि यस्तो अवस्था देखिएको हो। उदाहरणका लागि छन्द, रस, अलङ्कार जस्ता शब्दले काव्यशास्त्रको प्राविधिकतालाई; अभिलेख, शिलालेख, पुरातत्त्व जस्ता शब्दले इतिहासको प्राविधिकतालाई; अक्षांश, देशान्तर, भूमध्य रेखा जस्ता शब्दले भूगोलको प्राविधिकतालाई; माग, पूर्ति, आयात, निर्यात, मुद्रास्फिति जस्ता शब्दले अर्थशास्त्रको प्राविधिकतालाई; अधिवेशन, अध्यादेश, गणतन्त्र, संविधान, सार्वभौमसत्ता जस्ता शब्दले राजनीति शास्त्रको प्राविधिकतालाई; अश्रुग्यास, इन्धन, क्षेप्यास्त्र, तारापुञ्ज, विकिरण, प्रक्षेपण जस्ता शब्दले विज्ञान तथा प्रविधि क्षेत्रको प्राविधिकतालाई प्रकट गर्दछन्। यस्ता शब्दहरू सामान्य बोलीचालीको भाषामा पनि प्रयोग हुन सक्छन् तर यस्तो अवस्थामा विशिष्ट अर्थमा नभएर सामान्य वा साधारण अर्थमा प्रयोग गरिन्छ, जस्तै: ‘माग’ शब्दको सामान्य अर्थ ‘आवश्यकता’ वा ‘चाहना’ हो तर अर्थशास्त्रमा कुनै वस्तु वा सेवा प्राप्त गर्ने इच्छा वा आकाङ्क्षा, त्यसका लागि आवश्यक पर्ने साधन र साधन खर्च गर्ने तत्परता भएपछि मात्र कुनै व्यक्तिको माग हुन्छ। अर्थात् अर्थशास्त्रमा कुनै उपभोक्तामा वस्तु तथा सेवा खरिद गर्ने साधन र साधन खर्च गर्ने तत्परता नभइकन वस्तु तथा सेवाको आवश्यकता वा चाहनाले मात्र ‘माग’ को कुनै अर्थ हुँदैन। उदाहरणका रूपमा यहाँ केही शब्दहरूले व्यवहारमा प्रयोग हुँदा बुझाउने अर्थ र विभिन्न क्षेत्रमा विशेष अर्थ लिएर प्रयोग हुँदा बुझाउने पारिभाषिक अर्थ प्रस्तुत गरिएको छ :

शब्द	सामान्य अर्थ	पारिभाषिक अर्थ
धातु	सुन, चाँदी, तामा, फलाम आदि द्रवणशील खनिज पदार्थ, द्रव्य।	क्रियाको मूल रूप, क्रियापद बन्ने आधार तत्त्व (व्याकरण)।
धारा	पानी फार्न बनाइएको टुटी, पाइप, डुँड आदि।	संविधान, ऐन-कानून, नियम विधान आदिको दफा, खण्ड (कानून)।
रस	तरल पदार्थ वा भोल।	साहित्यमा विभाव, अनुभाव र सञ्चारी भावका संयोगबाट प्रस्फुरण हुने शृङ्गार, वीर, करुण, हास्य, अद्भुत, भयानक, रौद्र, बीभत्स र शान्तसमेतका अनुभूतिगत नवरस (साहित्य)।

वर्ण	पदार्थमा हुने रातो, सेतो, कालो, पहेँलो आदि रूपभेद, रङ्ग	अ देखि ज्ञ सम्मका ध्वनिको प्रतीक चिन्ह, टुक्र्याउन नसकिने ध्वनिको एकाइसूचक लिपि (भाषा) (नेपाली बृहत् शब्दकोश, २०४०) ।

माथि दिइएको उदाहरणबाट एउटै शब्दले बुझाउने सामान्य अर्थ र पारिभाषिक अर्थमा धेरै भिन्नता रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ। यसैगरी एउटै पारिभाषिक शब्द ज्ञान विज्ञानका विविध क्षेत्रमा विशेष अर्थ लिएर प्रयोग भएका हुन्छन् र ती शब्दको अर्थ प्रयोग क्षेत्रका आधारमा फरक हुने गर्दछ। यस्ता केही शब्दहरूलाई यहाँ उदाहरणका रूपमा दिइएको छ :

पारिभाषिक शब्द	प्रयोग क्षेत्र	अर्थ
अभिलेख	१. इतिहास	सुन, धातुका पाता वा ढुङ्गा आदिमा लेखिएको वा कपिएको ऐतिहासिक महत्त्वको लेख ।
	२. जन प्रशासन	कागतपत्रको विवरण, प्रमाण कागत ।
खाग	१. प्राणी जगत्	गैंडाको नाकमाथिको मूल्यवान् अङ्ग ।
	२. वनस्पति जगत्	एक प्रकारको बलियो काठ, अग्राख ।
डिग्री	१. शिक्षा	विश्वविद्यालयको स्नातकोत्तर परीक्षामा उत्तीर्ण हुने व्यक्तिले पाउने उपाधि ।
	२. विज्ञान	गर्मी, ज्वरो आदिको तापमान नाप्ने वैज्ञानिक यन्त्र, थर्मामिटर ।
	३. कानुन	देवानी अड्डाबाट पाइने मुद्दामामिलाको जितापत्र ।
ध्वनि	१. भाषा	वाक् अवयवबाट उच्चरित हुने आवाज ।
	२. साहित्य	कुनै कथन वा उक्तिको वाच्यार्थ वा लक्ष्यार्थलाई छाडेर अर्थभित्र पनि लुकेर रहने चमत्कारी अर्थ, गुढार्थ, व्यङ्ग्यार्थ, ध्वन्यार्थ ।
शून्य	१. विज्ञान	हावापानी नभएको खाली ठाउँ ।
	२. गणित	कुनै अङ्कको पछाडि हाल्दा त्यस अङ्कलाई दश गुना बढाउने र एकलो प्रयोग हुँदा अभावको सूचक बन्ने गोलो चिन्ह (०) ।
	३. योग विज्ञान	हठयोगका अनुसार शरीरका आठ चक्रमध्ये सातौँ चक्र (नेपाली बृहत् शब्दकोश, २०४०) ।

यसरी पारिभाषिक शब्दहरू खास खास क्षेत्रमा विशेष अर्थ लिएर प्रयोग भएका हुन्छन्। यस्ता शब्दले प्रयोग क्षेत्रअनुसार भिन्न भिन्न अर्थ लिने भए तापनि एउटा क्षेत्रमा वहन गरेको पारिभाषिक अर्थ भने सधैं एउटै, स्पष्ट र निश्चित हुने गर्दछ।

पारिभाषिक शब्दको आवश्यकता र नेपाली भाषामा यसको अवस्था

कुनै पनि भाषाको स्तरीयता, स्थिरीकरण र विकासका लागि पारिभाषिक शब्दको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ। यसले संसारमा भएका, भइरहेका तथा भविष्यमा हुने आधुनिकतम विकासको बारेमा जानकारी दिन सहयोग पुऱ्याउँछ। यस्ता पारिभाषिक शब्दहरू शिक्षा, साहित्य, भाषा, व्याकरण, कानून, प्रशासन, विज्ञान, प्रविधि, चिकित्सा, इन्जिनियरिङ, उद्योग, व्यापार, वाणिज्य, राजनीति, इतिहास, भूगोल, कृषि, वन आदि हरेक क्षेत्रमा विशिष्ट अर्थ वहन गरेर प्रयोग भएका हुन्छन्। ज्ञान, विज्ञान र प्रविधिको क्षेत्रमा दिन प्रतिदिन उत्तरोत्तर प्रगति भइरहेको आजको युगमा पारिभाषिक शब्दहरू थपिने तथा नयाँ निर्माण हुने क्रम बढिरहेको छ। नयाँ वस्तु तथा धारणाका बारेमा वर्णन गर्नुपर्दा अथवा नयाँ वस्तु वा सेवाको आविष्कार हुँदा नयाँ शब्दको आवश्यकता पर्दछ। पारिभाषिक शब्दहरूको अर्थ सबैका लागि एउटै लाग्ने स्पष्ट र निश्चित हुनुपर्ने भएकाले त्यस्ता वस्तु र सेवाको नामकरण गर्न अति आवश्यक देखिन्छ। यसका लागि आवश्यक पर्ने शब्दहरू संसारका कुनै पनि भाषामा पहिले नै भएका हुँदैनन्। ज्ञान, विज्ञान तथा प्रविधिका क्षेत्रमा भएका यस्ता नयाँ नयाँ प्रगतिलाई अभिव्यक्त गर्नका लागि संसारका हरेक भाषाले निरन्तर रूपमा पारिभाषिक शब्दहरूको निर्माण, प्रयोग विस्तार र स्वीकरण गरिरहनु पर्ने हुन्छ। हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख देशमा त भन्नु आफ्नै भाषाको उन्नयन गरी पारिभाषिक शब्दावलीको भण्डार समृद्ध बनाउने काम निकै चुनौतीपूर्ण देखिन्छ।

नेपाली भाषामा केही पारिभाषिक शब्दहरू नेपाली तथा नेपालका अन्य भाषाका रहेका छन् भने केही छरछिमेकका भाषा तथा संस्कृत भाषाको शब्द निर्माण प्रक्रियाबाट बनेका देखिन्छन्। यसका साथसाथै अङ्ग्रेजी, हिन्दी, उर्दू, अरबी, फारसी, बङ्गाली आदि भाषाबाट थुप्रै पारिभाषिक शब्दहरू आगन्तुक शब्दका रूपमा नेपाली भाषामा प्रयोग भइरहेका छन्। यस्ता कतिपय शब्दहरूलाई नेपाली भाषाको मूल प्रकृति र प्रवृत्तिअनुरूप मानकीकृत गरेर प्रयोग गरिएको देखिन्छ, भने कतिपय शब्दहरूको उपयुक्त नेपाली रूपान्तर गर्न बाँकी नै छ। कतिपय पारिभाषिक शब्दहरूका लागि भने नेपाली भाषामा उपयुक्त शब्द हुँदाहुँदै पनि हामीहरू अन्य भाषाकै शब्दहरू प्रयोग गर्न अभ्यस्त रहेका छौं। यसले भाषिक परनिर्भरतामा वृद्धि हुनाका साथै नेपाली भाषाको मौलिकता र शुद्धतामा समेत असर परेको देखिन्छ।

पारिभाषिक शब्दहरूको क्षेत्रमा आगन्तुक शब्दको प्रयोग कम गर्नका लागि ज्ञान, विज्ञान तथा प्रविधिका क्षेत्रमा भएका आविष्कार तथा उपलब्धिहरूका लागि चलाइएका शब्दहरू अन्य भाषाहरूबाट जस्ताको तस्तै ग्रहण नगरीकन आफ्नै भाषामा शब्द निर्माण गर्नु उपयुक्त हुन्छ। यसो गर्नाले भाषिक परनिर्भरतामा कमी आई आफ्नो भाषाको शब्दभण्डारमा समेत वृद्धि हुने देखिन्छ। पारिभाषिक शब्दहरूले एउटै स्पष्ट र निश्चित अर्थ दिने भएकाले विभिन्न विषय क्षेत्रसँग सम्बन्धित सूक्ष्म अभिव्यक्ति र उच्च स्तरीय भाव प्रकाशनका लागि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ। ज्ञान, विज्ञान तथा प्रविधिको उत्तरोत्तर विकास भइरहेको वर्तमान युगमा विभिन्न विषय क्षेत्रसँग सम्बन्धित पारिभाषिक शब्दावलीको अभावमा कुनै पनि विषयको आशातीत विकास हुन सक्दैन। खास गरी आजको बौद्धिक समाजमा प्रत्येक व्यक्तिका लागि आफ्नो बोध र अभिव्यक्ति क्षमता तिखार्न तथा विस्तार गर्नका लागि पारिभाषिक शब्दहरू अपरिहार्य साबित भएका छन्।

नेपाली भाषाको सन्दर्भमा पारिभाषिक शब्दहरू प्रयोगको अवस्था हेर्दा खासै सन्तोषजनक देखिँदैन। विकसित देशहरूका तुलनामा विकासोन्मुख देशहरूमा विज्ञान तथा प्रविधिको क्षेत्रमा कम विकास हुने तथा धेरै पारिभाषिक शब्दहरू यसै क्षेत्रमा थपिने परिवेशका कारणले पनि यस्तो अवस्था सिर्जना भएको हुन सक्छ। वास्तवमा ज्ञान विज्ञानका विविध क्षेत्रमा भएका नयाँ नयाँ आविष्कारलाई संवहन गर्ने पारिभाषिक शब्दहरू आफ्नै भाषामा हुनुपर्दछ वा निर्माण गरिनुपर्दछ। प्रचलनमा रहेका भाषाहरूको आधुनिकीकरण गर्ने प्रक्रियाहरूमा यो एउटा मुख्य कार्य हो। ज्ञानविज्ञानका विभिन्न विषय र क्षेत्रमा भएका नयाँ नयाँ उपलब्धिहरूलाई समेट्ने गरी पारिभाषिक/प्राविधिक शब्द निर्माण गर्ने कार्यलाई शब्द निर्माण वा कोडीकरण भनिन्छ। यसरी नयाँ शब्द निर्माण गर्ने सन्दर्भमा मुख्यतः तीन प्रकारका मत (श्रीवास्तव, सन् १९८७: १६५) अगाडि आएको देखिन्छ: लोकवादी मत, राष्ट्रियतावादी मत र अन्तर्राष्ट्रियतावादी मत। जनमानसमा भिजिसकेका (सर्वसाधारणमा व्यापक रूपमा प्रयोग भएका) शब्दहरूलाई जुनसुकै स्रोतबाट आएका भए पनि जस्ताको तस्तै औपचारिक रूपमा मान्यता प्रदान गर्ने कुरालाई लोकवादी प्रवृत्ति भनिन्छ। अदालत, कानून, टुरिस्ट, युनिभर्सिटी, हस्पिटल, डक्टर, इन्जिनियर, नर्स आदि लोकवादी प्रवृत्तिअनुसार नै नेपाली भाषामा प्रयोग भएका आगन्तुक शब्दहरू हुन्। नेपाली भाषामा सामान्य व्यवहारमा पनि यसरी प्रयोग भएका शब्दहरू प्रशस्त रहेका छन्। राष्ट्रियतावादी प्रवृत्तिका हिमायतीहरू विदेशी भाषाबाट आएका शब्दहरूलाई जस्ताको तस्तै ग्रहण नगरी आफ्नो भाषाको उच्चारण स्वरूप र वर्णविन्यासको ढाँचाअनुसार परिवर्तन गरेर प्रयोग गर्ने कुरामा जोड दिन्छन्। ग्लास (Glass) लाई गिलास, गो डाउन (Go Down) लाई गोदाम, फरेनर (Foreigner) लाई फिरङ्गी, बकेट (Bucket) लाई बाल्टिन, ल्यान्टन (Lantern) लाई लालटेन, हस्पिटल (Hospital) लाई अस्पताल बनाएर प्रयोग गर्नु यसको उदाहरण हो। यस प्रवृत्तिले सकेसम्म आफ्नै स्रोत र प्रक्रियाबाट शब्द निर्माण गर्ने कुरालाई जोड दिएको पाइन्छ। विज्ञान र प्रविधिका क्षेत्रमा नवीन वस्तु तथा सेवाको आविष्कार निरन्तर भइरहेको परिप्रेक्ष्यमा दिन प्रतिदिन नयाँ नयाँ शब्दहरू प्रयोग गर्नपर्ने अवस्था रहेको छ। यसरी प्रयोग गरिने अधिकांश नयाँ शब्दहरू सम्बन्धित देशमा प्रयोग गरिने भाषामा नै रहेको देखिन्छ। भरखर आविष्कार भएका वस्तु तथा सेवालार्थ जनाउन आफ्नो भाषामा उपयुक्त शब्दको अभाव भएमा अन्य भाषाबाट जस्ताको तस्तै आयात गरेर प्रयोग गर्ने अन्तर्राष्ट्रियतावादी प्रवृत्ति हो। यस प्रकारको प्रवृत्तिले नवीन वस्तु तथा सेवाको प्रयोगमा हामीलाई केही सहज त हुन्छ, तर यस्तो प्रवृत्तिलाई सधैं अनुसरण गर्नु उपयुक्त हुँदैन। सकेसम्म आफ्नै भाषा, भाषिका, उपभाषिकाहरूमा प्रचलित शब्दको खोजी गरेर, माउ भाषा एवम् भगिनी भाषाबाट शब्द ग्रहण गरेर, सम्बन्धित भाषाका निकटतम स्रोतबाट शब्द निर्माण गरेर प्रतिस्थापन गर्न सके आफ्नै भाषालाई समृद्ध बनाउन सकिन्छ। उदाहरणका लागि कम्प्युटर, ल्यापटप, किबोर्ड, माउस, इमेल, फेसबुक, भाइबर, म्यासेन्जर, एसएमएस, च्याट, म्यासेज, पेन ड्राइभ जस्ता सूचना सञ्चारका क्षेत्रमा प्रचलनमा रहेका आगन्तुक शब्दहरूका ठाउँमा माथि उल्लेख गरिएअनुसार शब्दहरू निर्माण गरेर पत्रपत्रिका, विज्ञापन, रेडियो, टेलिभिजन, पाठ्यपुस्तक आदि क्षेत्रमा व्यापक प्रचार प्रसार गर्न सकेको खण्डमा जन समुदायमा यी शब्दहरू राम्ररी भिन्न सक्दछन् र यसलाई सहज रूपमा स्वीकार गर्ने परिवेश सिर्जना हुने देखिन्छ। यसका लागि केही समय कोष्ठकमा आगन्तुक शब्दको प्रयोग गर्नुपर्ने हुन सक्छ, जन समुदायमा भिजिसकेपछि भने कोष्ठकमा

दिइएको शब्द हटाइनुपर्दछ। यदि यस्ता शब्दहरू जन समुदायमा सहज रूपमा व्यवहारमा आउन नसकेको खण्डमा संशोधन र परिमार्जन गर्नुपर्ने पनि हुन्छ। यस्तो कार्य व्यक्तिगत वा कुनै संस्थाको एकल प्रयासबाट सम्भव हुन सक्दैन। सरकारी तथा गैर सरकारी सङ्घ संस्थाहरूको सचेत र सामूहिक प्रयासबाट यसले मूर्त रूप लिने देखिन्छ। यसो गर्न सकिएको खण्डमा आफ्नै उच्चारण र वर्णविन्यास सुहाउँदो शब्दहरू निर्माण भई पारिभाषिक/प्राविधिक शब्दको क्षेत्रमा निकै सुधार हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

पारिभाषिक शब्दका विशेषताहरू

पारिभाषिक शब्दका केही निश्चित विशेषताहरूले गर्दा यस्ता शब्दहरू सामान्य शब्दहरूभन्दा फरक रहेका हुन्छन्। ज्ञान, विज्ञान तथा प्रविधिका विभिन्न क्षेत्रहरूमा प्रयोग गरिएका पारिभाषिक शब्दहरू र त्यसका पारिभाषिक अर्थलाई आधार मानेर यहाँ पारिभाषिक शब्दहरूका लागि आवश्यक हुने विशेषताहरू बुँदागत रूपमा यस प्रकार प्रस्तुत गरिएको छ :

पारिभाषिक शब्दहरू सामान्य क्षेत्रमा भन्दा खास खास क्षेत्रमा विशिष्ट अर्थ लिएर प्रयोग भएका हुन्छन्। सामान्य बोलीचालीमा प्रयोग हुने शब्दहरू पनि खास खास क्षेत्रमा प्रयोग हुनासाथ आफ्नो सामान्य (साधारण) अर्थ छाडी विशिष्ट अर्थ ग्रहण गर्न पुग्छन्, जस्तै: 'रस' को सामान्य अर्थ 'भोल' हो तर साहित्यमा 'रस' शब्दले विभाव, अनुभाव र सञ्चारीभावको संयोगबाट प्रस्फुरण हुने शृङ्गार, वीर, करुण, हास्य, अद्भूत, भयानक, रौद्र, वीभत्स र शान्त समेतका अनुभूतिजन्य नवरसलाई जनाउँछ।

प्रयोग क्षेत्र अनुसार पारिभाषिक शब्दहरूको अर्थ फरक फरक हुन सक्छ, जस्तै: 'सन्धि' ले राजनीति शास्त्रमा परस्परको विरोध हटाई मेलमिलापसँग रहन तथा सहयोगी हुन दुई राष्ट्र वा समूहका विचमा गरिएको मैत्रीपूर्ण वाचा बन्धन वा सम्झौतालाई बुझाउँछ भने व्याकरणमा 'सन्धि' ले अधिल्लो शब्दको अन्तिम वर्ण र पछिल्लो शब्दको सुरुको वर्ण केही परिवर्तन भएर वा नभएर एक रूप भई मिल्ने प्रक्रियालाई बुझाउँछ। एउटा विषय क्षेत्रमा निश्चित वस्तु वा धारणालाई बुझाउने पारिभाषिक शब्द र अर्थ भने एउटै मात्र हुनु पर्दछ।

एउटा वस्तु वा धारणा बुझाउनका लागि विभिन्न शब्दको प्रयोगले भाषामा अव्यवस्था र भ्रमको सिर्जना गर्दछ। पारिभाषिक/प्राविधिक शब्दावलीको प्रयोगमा यस्तो अव्यवस्था, अनिश्चितता र भ्रम हुने स्थिति हुनु हुँदैन। त्यसैले एउटा विषय क्षेत्रमा खास वस्तु, धारणा अथवा सङ्कल्पनालाई व्यक्त गर्ने एउटै शब्द हुनु आवश्यक छ (बर्मा, २०४४)।

पारिभाषिक शब्दहरूमा मितव्ययिता हुन्छ। धेरै शब्दहरूबाट व्यक्त गरिने कुरालाई एउटा अथवा दुई ओटा पारिभाषिक शब्दले समेटेको हुन्छ। शब्दको व्याख्या विश्लेषण अनावश्यक र अर्थ सम्प्रेषणमा समेत बाधक हुन सक्ने भएकाले पारिभाषिक शब्दहरू एक वा दुई शब्दको मात्र निर्माण गरिनुपर्दछ। यस्तो शब्द छोटो भयो भने स्मरण र उच्चारण दुवै किसिमबाट सजिलो र राम्रो हुन्छ। शब्द निर्माताले यसमा सचेष्टतापूर्वक व्याख्यारहित छोटो (सकेसम्म एक शब्दीय) शब्दको रचना गर्नु आवश्यक हुन्छ (बर्मा, २०४४) पहिलो पटक प्रयोग गरिएका नयाँ पारिभाषिक शब्दहरूको विशिष्ट अर्थ वक्ता, श्रोता, लेखक र पाठकलाई जानकारी

नभएको अवस्थामा केही समय (आवश्यक भएमा) व्याख्या गर्न सकिन्छ तर यस्ता शब्दहरूको व्यापक प्रचलन भएर प्रयोग परम्परामा स्थापित भइसकेपछि भने व्याख्या विश्लेषण हटाउनुपर्दछ ।

पारिभाषिक शब्दहरूको अर्थ सुस्पष्ट र सुनिश्चित हुन्छ । एउटै क्षेत्रमा कुनै दुई पारिभाषिक शब्दको अर्थ समान नहुने भएकाले यस्ता शब्दको अर्थ स्पष्ट हुन्छ । पारिभाषिक शब्दहरू अनेकार्थी नहुने भएकाले एउटै मात्र निश्चित अर्थ बुझाउँछन् । यस्ता शब्दहरूको अर्थ सुस्पष्ट र सुनिश्चित हुनुपर्छ, जसले गर्दा अन्य अर्थको सम्भावना वा आशङ्का नरहोस् । अर्थको सुनिश्चितता प्राविधिक शब्दावलीको मूल प्रकृति हो (बर्मा, २०४४) । यस्ता शब्दको सामान्य अर्थ भए पनि त्यससँग पारिभाषिक रूपमा कुनै सम्बन्ध हुँदैन । यस्ता शब्दहरू फरक फरक क्षेत्रमा प्रयोग भएमा मात्र बेग्लै अर्थमा प्रयुक्त हुन्छन्, उदाहरणका लागि 'अङ्क' ले गणितमा 'सङ्ख्या' बुझाउँछ भने साहित्यको नाटक विधामा 'नाटकको विभाजन' लाई बुझाउँछ । यसरी एउटै पारिभाषिक शब्द पनि भिन्न भिन्न क्षेत्रमा प्रयोग हुँदा त्यसको अर्थ समान नहुने भएकाले यस्ता शब्दहरू सुस्पष्ट र सुनिश्चित रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

पारिभाषिक शब्दमा उर्वरता हुनुपर्दछ । यस्ता शब्दहरूमा आवश्यकता अनुसार उपसर्ग, प्रत्यय वा शब्द थपेर सम्बद्ध शब्दहरूको रचना गर्न सकिन्छ (बर्मा, २०४४) । उदाहरणका लागि 'आलोचना' शब्दबाट समालोचना, समालोचक, समालोचनात्मक, समालोचनात्मक ढङ्गले आदि शब्दहरू यसरी नै निर्माण गरिएका हुन् तर पारिभाषिक शब्दावलीका क्षेत्रमा प्रयोग भएका आगन्तुक शब्दहरूमा भने यस प्रकारको उर्वरता कायम हुन सक्दैन । प्रत्येक भाषामा शब्दको रूप विधान आफ्नै प्रकारको हुन्छ । एउटा भाषाका शब्दहरू अन्य भाषामा जस्ताको तस्तै प्रयोग गर्दा विभिन्न किसिमका सीमाहरू हुन्छन् । त्यसैले पारिभाषिक शब्दको रूपमा प्रयोग गरिएका आगन्तुक मूल शब्दबाट अन्य शब्द वा रूपहरूको निर्माण गर्न सकिँदैन । तसर्थ अनिवार्य अवस्थामा मात्र विदेशी शब्दलाई ग्रहण गरेर सकेसम्म आफ्नै भाषामा शब्द निर्माण गर्नु उत्तम हुन्छ ।

हाम्रो जस्तो बहुभाषी समाजमा प्रयोग गरिने पारिभाषिक शब्दहरू सबै भाषाभाषीहरूलाई उच्चारण गर्दा सरल र सुबोध्य हुनुपर्दछ । यसो भएमा विभिन्न भाषाभाषीका वक्ताहरूलाई यस्ता शब्दहरू उच्चारण गर्न तथा बुझ्न कुनै कठिनाई हुँदैन ।

समान श्रेणीका पारिभाषिक शब्दहरूमा एकरूपता हुन आवश्यक छ । उदाहरणका लागि व्याकरणको लघुतम र अविभाज्य अर्थवान् एकाइ 'रूपिम' र अर्थ भिन्न गराउन सक्ने वर्ण 'स्वनिम' भएकाले 'रूपिम' र 'स्वनिम' एकै श्रेणीका शब्दहरू हुन् । अङ्ग्रेजीमा 'रूपिम' लाई 'morpheme' र 'स्वनिम' लाई 'phoneme' भनिन्छ । त्यस्तै 'रूपविज्ञान' लाई 'morphology' र 'स्वनिविज्ञान' लाई 'phonetics' भनिनुमा पनि यसै प्रकारको सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । यसका विपरीत भिन्न श्रेणीका शब्दहरू तथा असमान वस्तु एवम् धारणा बुझाउनका लागि रूप र उच्चारणमा उस्तै सुनिने शब्दहरू निर्माण गरिनु हुँदैन, किनभने यस्ता शब्दहरूमा भ्रमको आशङ्का रहन्छ (बर्मा, २०४४) ।

सङ्क्षेपमा सङ्क्षिप्तता, सरलता र अर्थको विशिष्टता नै पारिभाषिक/प्राविधिक शब्दावलीको आधारभूत विशेषताहरू हुन् भन्न सकिन्छ।

निष्कर्ष

नेपाली भाषामा पारिभाषिक र प्राविधिक शब्दलाई समान अर्थमा प्रयोग गरिए तापनि यी दुई शब्द व्युत्पत्ति र अर्थका दृष्टिले फरक भएको देखिन्छ। ज्ञान विज्ञानका हरेक विषय क्षेत्रहरूमा पारिभाषिक/प्राविधिक शब्दहरूको प्रशस्त प्रयोग गरिएको हुन्छ। यस्ता शब्दहरू सामान्य बोलीचालीको भाषामा पनि प्रयोग हुन सक्छन्, तर ती शब्दहरूको सामान्य अर्थ र पारिभाषिक अर्थमा धेरै भिन्नता देखिन्छ। यसै गरी एउटै पारिभाषिक शब्द पनि प्रयोग क्षेत्रका आधारमा भिन्न भिन्न अर्थ लिएर प्रयोग भएका हुन्छन्। साङ्केतिक अर्थ प्रदान गर्ने भएकाले यस्ता शब्दहरूको सन्दर्भगत अर्थ बुझ्नका लागि शब्दलाई नै परिभाषित गर्नुपर्ने हुन्छ। पारिभाषिक शब्दहरूले सम्बन्धित विषय क्षेत्रको एउटै स्पष्ट र निश्चित अर्थ प्रदान गर्ने भएकाले कुनै पनि विषयवस्तुको धारणा स्पष्ट गर्न निकै सहयोग पुऱ्याउने देखिन्छ। विज्ञान प्रविधिको क्षेत्रमा भएका नयाँ नयाँ आविष्कारका लागि विश्व जगत्मा प्रचलनमा रहेका पारिभाषिक शब्दहरूलाई जस्ताको तस्तै ग्रहण नगरी सकेसम्म आफ्नै भाषामा नयाँ शब्द निर्माण गरेर वा आफ्नो भाषाको उच्चारण स्वरूप र वर्णविन्यासको ढाँचामा परिवर्तन गरेर प्रयोग गर्न सकेको खण्डमा पारिभाषिक/प्राविधिक शब्दको क्षेत्रमा आशातीत प्रगतिको अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

चापागाई, नरेन्द्र (२०३२), भाषातत्त्व, विराटनगर: काफ्ले पुस्तक पसल।

त्रिपाठी, वासुदेव (२०४४), 'प्राविधिक शब्दावलीको निर्माण प्रक्रिया', कोशविज्ञान कार्यशाला, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

दाहाल, वल्लभमणि र अन्य (२०४६), अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर।

पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०२३), राम्रो रचना: मीठो नेपाली (चौधौँ संस्क. २०४७), काठमाडौं: सहयोगी प्रेस।

पोखरेल, बालकृष्ण (२०२२), राष्ट्रभाषा, काठमाडौं: एडुकेशनल इन्टरप्राइज प्रा. लि.।

पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य (सम्पा.)(२०४०), नेपाली बृहत् शब्दकोश (संशोधित र परिवर्द्धित दसौँ संस्क. २०७५), काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

प्रधान, मीरा (२०७०), "नेपाली व्याकरणसँग सम्बन्धित पारिभाषिक शब्दावलीको अध्ययन", अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर।

प्रधान, मीरा (२०७४), नेपाली व्याकरणको पारिभाषिक शब्दकोश, ललितपुर: साभा प्रकाशन।

बन्धु, चूडामणि (२०४४), 'नेपाली भाषामा प्राविधिक शब्दावलीको निर्माण परम्परा', कोशविज्ञान कार्यशाला, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

बन्धु, चूडामणि (सम्पा.)(२०५२), आधारभूत प्राविधिक शब्दावली, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

बर्मा, युगेश्वरप्रसाद (२०४४), 'प्राविधिक शब्द र यसको प्रकृति', कोशविज्ञान कार्यशाला, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

शर्मा, मोहनराज (२०३६), शब्दरचना र वर्णविन्यास भाषावैज्ञानिक पद्धति, काठमाडौं: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।

श्रीवास्तव, रवीन्द्रनाथ (सन् १९९७), भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक चिन्तन, दिल्ली: राधाकृष्ण प्रकाशन ।

Crystal, David (1980). A Dictionary of Linguistics and Phonetics (Fourth ed.). New York: Blackwell.